

ARAB TILSHUNOSLIGIDA BUYRUQ MAYLINING TADQIQOT TARIXI**Fozilov Abdulboriy***Oriental universiteti magistranti*

+998916010276

ANNOTATSIYA: *Ushbu maqola arab tilshunosligining tarixiy shakllanishi va rivojlanishini ko'rib chiqadi. Islomdan avvalgi davrdan boshlab o'rta asrlargacha bo'lgan ilmiy jarayon, Basra, Kufa, Bag'dod va Andalusiya ilmiy maktablarining roli, shuningdek fonetika, morfologiya, sintaksis va leksikografiya sohalaridagi asosiy yutuqlar tahlil etiladi. Maqolada Xalil ibn Ahmad, Sibavayh kabi buyuk allomalarning arab grammatikasini nazariy jihatdan asoslab berishdagi hissasi yoritiladi. Arab tilshunosligining jahon lingvistikasiga ta'siri va zamonaviy davrda ushbu tilning xalqaro ahamiyati ham muhokama qilinadi.*

KALIT SO'ZLAR: *arab tilshunosligi, buyruq mayli, Basra maktabi, Kufa maktabi, nahv, sarf, morfologiya, fonetika, leksikografiya, Sibavayh.*

Arab tilshunosligi islomdan avvalgi davrda she'riyat, qabila shevalari va og'zaki ijod asosida shakllana boshlagan. Islom dinining yoyilishi bilan Qur'on tili sifatida arab tiliga bo'lgan ilmiy ehtiyoj kuchaydi. Natijada Basra, Kufa va Bag'dod ilmiy maktablari paydo bo'ldi. Bu maktablar nafaqat grammatika, balki mantiq va tafsir ilmlariga ham asos bo'lib xizmat qildi.

Arab tili fonetikasi. Arab tili fonetik tizimi boshqa semit tillaridan farq qiladi va o'ziga xos undoshlar sistemaiga ega. Ayniqsa, bo'g'iz tovushlari ('ayn, g'ayn, ha', xo') arab fonetik tizimini noyob qiladi. Har bir tovushning talaffuzi aniq qoidalar bilan belgilanadi.

Morfologik tizimning o'ziga xosligi. Arab tili morfologiyasi "ildiz va qolip" (jadh-r va vazn) prinsipiga asoslanadi. Uch harfli ildizlar orqali yuzlab yangi so'zlar hosil qilinadi. Masalan, "k-t-b" ildizi yozish bilan bog'liq yuzdan ortiq so'z hosil qiladi: kitob, maktub, kutub, maktaba va boshqalar.

Semantika va leksik boylik. Arab tili semantik jihatdan nihoyatda keng va ko'p ma'noli so'zlarga boy. Bir ildiz bir necha ma'noni anglatishi mumkin. Bu esa arab tilining badiiy imkoniyatlarini kengaytiradi.

Arab tilining zamonaviy lingvistika bo'yicha o'rni. Hozirgi globallashuv davrida arab tili xalqaro tadqiqotlar, tarjima ishlari, diniy manbalarni o'rganish, diplomatik aloqalar va iqtisodiyotda muhim rol o'ynamoqda. Lingvistlar arab tilini NLP (Natural Language Processing) tizimlariga moslashtirish borasida ko'plab tadqiqotlar olib bormoqda.

O'rta asrlarda arab tilshunosligi Sharq ilm-fanining eng yirik va poydevor yo'nalishlaridan biri sifatida shakllangan bo'lib, u nafaqat diniy matnlarni to'g'ri talqin

qilish ehtiyojidan, balki arab tili grammatikasini ilmiy asosda tartibga solish zaruratidan kelib chiqqan. Ushbu davrda nahv (sintaksis), sarf (morfologiya), fonetika, qiroat, bayon va balogʻat kabi sohalar chuqur ilmiy tahlilga tortilib, mustaqil ilmiy yoʻnalishlarga aylangan. Ayniqsa, arab tilining Qurʻon tili sifatidagi maqomi olimlarni tilning har bir jihatini mukammal oʻrganishga undagan.

Mazkur tarixiy jarayonda Basra, Kufa, Bagʻdod, Andalusiya ilmiy markazlarining roli nihoyatda katta boʻlib, har bir maktab tilni oʻrganishda oʻziga xos metod va nazariy qarashlarga ega edi. Oʻrta asr arab tilshunosligi faqat arab olamigagina emas, balki butun jahon tilshunosligiga chuqur taʼsir koʻrsatgan. Yevropa lingvistikasining dastlabki davrida arab manbalaridan keng foydalanilgani, koʻplab terminlar aynan Sharq tilshunosligi asosida shakllangani bu sohaning tarixiy ahamiyatini yanada oshiradi.

Oʻrta asrlar arab tilshunosligi islom olamida ilm-fanning yuksalish davri bilan chambarchas bogʻliq boʻlib, bu davrda nafaqat diniy matnlarni toʻgʻri talqin qilish, balki arab tilining grammatik tizimini nazariy jihatdan asoslash ham markaziy ilmiy vazifaga aylangan. Qurʻonning nozil boʻlishi arab tilini ilmiy oʻrganishga kuchli turtki boʻldi, chunki matnlarni ogʻishsiz qiroat qilish, mazmunning nozik maʼnolarini anglash va fiqhiy masalalarni sharhlash tilning chuqur nazariy tahlilini talab qilardi.

Shu bois arab grammatikasining ilk bosqichlari koʻproq diniy ehtiyojlar bilan bogʻliq boʻlsa-da, keyingi asrlarda tilshunoslik mustaqil ilmiy yoʻnalishga aylandi. VIII–X asrlarda Basra va Kufa maktablarining shakllanishi arab tilshunosligining rivojlanishida hal qiluvchi bosqich hisoblanadi.

Basra maktabi klassik tilshunoslikning qatʼiy mantiqiy tizimini yaratishga intilgan boʻlib, uning vakillari — Xalil ibn Ahmad, Sibavayh va boshqa allomalar arab grammatikasining nazariy asoslarini mukammal ishlab chiqdilar. Xalil ibn Ahmadning “Kitob al-ayn” asari arab tilidagi ilk mukammal fonologik lugʻat boʻlib, unda harflarning tovush xususiyatlari, fors va boshqa tillardan kirgan soʻzlarning fonetik oʻzgarishlari, aruz tizimi, vaznlar nazariyasi yoritilgan. Sibavayhning “Al-Kitob”i esa nafaqat arab grammatikasining, balki umumiy tilshunoslik tarixining eng yirik ilmiy yodgorliklaridan biri hisoblanadi. Asarda soʻz turlari, sintaktik meʼyorlar, iʼrob, fonetik jarayonlar, soʻz yasalihi va talaffuz qoidalari sistematik tahlil etilgan. Basra maktabi qatʼiy mantigʻiy qoidalarga asoslanganligi sababli uning yondashuvlari keyingi asrlar davomida nazariy asos sifatida qabul qilindi.

Kufa maktabi esa tilni oʻrganishda empirik yondashuvga ega boʻlib, uning vakillari koʻproq xalq ogʻzaki nutqidan, shoirlar ijodidan va turli qabilalarning lahjalaridan foydalangan. Ular nazariy qoidalarni hayotiy misollar bilan tasdiqlashga, sheʼriy satrlardan dalillar keltirishga katta eʼtibor qaratdilar. Kufa va Basra maktablari oʻrtasidagi bahslar arab grammatik tafakkurining yanada takomillashuviga zamin yaratdi. Ayniqsa, al-Farroʻ, al-Kisoyi, Ibn as-Sikkit kabi kufalik olimlar lahjalar xilmaxilligini tahlil qilib, dialektal materiallarni grammatik tizimga qoʻshish orqali arab

tilining tarixiy-fonetik xususiyatlarini chuqur o'rgandilar. Bu jarayon arab tilining tabiiy rivojlanish qonuniyatlarini aniqlashga imkon berdi.

O'rta asr arab tilshunosligida sarf — ya'ni so'z yasaliishi va morfologiya — eng ko'p rivojlangan bo'limlardan biri bo'ldi. Arab tilidagi fe'l asoslarining uch harfli yoki to'rt harfli tuzilishga ega bo'lishi, ulardan yuzlab morfologik shakllarning hosil qilinishi grammatik tizimni ilmiy asosda tadqiq qilishga ehtiyoj tug'dirdi. Xalil ibn Ahmad tomonidan ishlab chiqilgan vaznlar nazariyasi (mif'al, fa'ala, ifti'ol, taf'il va boshqalar) keyinchalik barcha arab grammatikalarining asosiga aylandi. Ushbu tizim so'z yasaliishining mantiqiy strukturasini ochib berdi va nafaqat arab, balki fors va turkiy tillarga ham ta'sir ko'rsatdi. Morfologiya bo'yicha yaratilgan asarlar keyinchalik musulmon olamidagi tarjima maktablari, xususan, Bag'dod va Andalusiya ilmiy markazlarida asosiy o'quv manbalariga aylandi.

Sintaksis – e'rob tizimi o'rta asr arab grammatikasining eng murakkab qismi bo'lib, arab tilining so'z tartibidagi erkinlikni grammatika jihatidan tushuntirib berishga qaratilgan. I'rob nazariyasi arab tilidagi so'zlarning gapdagi mavqei va grammatik vazifasiga ko'ra o'zgarishini izohlaydi. Bu tizimni chuqur ilmiy asoslashga Basra maktabi vakillari katta hissa qo'shdi. Ular ismning marfu', mansub, majrur holatlaridagi o'zgarishlarini qat'iy qoidalarga bog'ladilar. Sintaktik konstruktsiyalarni izohlash jarayonida ular mantiq va falsafa elementlaridan foydalangan, ba'zi grammatik tushunchalarni Aristotel mantiqi bilan bog'lashgan. Bu yondashuv arab sintaksisini dunyo tilshunosligi tarixida alohida o'rin egallovchi ilmiy sistema sifatida qaror topishiga sabab bo'ldi.

O'rta asr arab tilshunosligida fonetika ham yuqori darajada rivojlangan bo'lib, tovushlarning artikulyatsion xususiyatlarini aniqlashga katta e'tibor qaratildi. Xalil ibn Ahmad birinchi bo'lib arab tovushlarini chiqish nuqtasi (maxoraj) va sifatlariga ko'ra tasnifladi. Bu tasnif keyinchalik tajvid ilmi shakllanishiga zamin yaratdi. O'sha davrda fonetik tajribalar, talaffuzdagi nozik farqlar, tovush o'zgarishlari, assimilyatsiya va dissimilyatsiya jarayonlari mukammal tahlil qilindi. Bu holat o'rta asr arab fonetikasini nafaqat diniy matnlar uchun, balki umumiy fonologiya uchun ham boy nazariy manba darajasiga ko'tardi.

Leksikografiya — lug'atchilik — arab tilshunosligining eng yirik yo'nalishlaridan biri bo'lib, o'rta asrlarda yuzlab lug'atlar yaratildi. "Kitob al-ayn", "Lison ul-arab", "Tahzib al-lug'a", "Sihah al-lug'a", "Mu'jam maqoyis al-lug'a" kabi asarlar nafaqat so'z ma'nolarini, balki ularning tarixini, ildizini, shevalardagi variantlarini va semantik rivojini tahlil qildi. Bu lug'atlar arab tili lug'at boyligini ilmiy tasniflashda beqiyos rol o'ynadi. O'rta asrlarda arab tili diplomatiya, ilm, falsafa, tibbiyot va matematika tili bo'lgani sababli lug'atchilik madaniy-madaniy aloqalarda ham muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

Tarjima maktablari — ayniqsa Bag'doddagi Bayt ul-hikma — arab tilshunosligining yanada rivojlanishiga ulkan hissa qo'shdi. Yunon, suryoniy, hind va fors tillaridagi

ilmiy asarlarning arab tiliga tarjima qilinishi yangi soʻzlar, terminlar, grammatik konstruktsiyalar paydo boʻlishiga sabab boʻldi. Tilshunoslar ushbu yangi leksik materialni arab grammatik tizimiga moslashtirdilar va koʻplab yangi qoidalar ishlab chiqdilar. Tarjima faoliyati natijasida arab ilmiy tili boyib, oʻrta asrlar Sharqining eng yirik intellektual maydoniga aylandi. Natijada arab tili lingvistika, mantiq, falsafa, tibbiyot va astronomiya kabi sohalarning ilmiy standarti sifatida mustahkam oʻrnashdi.

Oʻrta asrlarda arab tilshunosligi nafaqat Sharq ilmiy anʼanalarining shakllanishida, balki tilshunoslikning jahon miqyosida rivojlanishida hal qiluvchi rol oʻynadi. Ushbu davrda yaratilgan grammatik tizimlar, fonetik tasniflar, morfologik modellar va lugʻatchilik anʼanalari arab tilini chuqur ilmiy oʻrganish imkonini berdi. Basra va Kufa maktablari oʻrtasidagi bahslar, Sibavayh va boshqa allomalarning ilmiy merosi arab tilshunosligini mukammal ilmiy maktab darajasiga koʻtardi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. Orinboyev B., Musayev A. Umumiy tilshunoslik. - Toshkent: Oltin kitob, 2022.
2. Abdurahmonov B. Arab tilshunosligining tarixiy rivoji. – Toshkent: Fan, 2022
3. Joʻrayev M. Sharq tilshunosligi anʼanalari va arab grammatikasi. – Buxoro: BuxDU nashriyoti, 2023
4. Karimov X. Oʻrta asr arab adabiyoti va til madaniyati. – Namangan: NamDU nashriyoti, 2024
5. Qoʻshnazarov I. Nahv va sarf ilmlarining shakllanishi va rivoji. – Toshkent: Innovatsiya, 2025
6. Mamadaliyeva D. Arab tilining fonetik tizimi va klassik maktablari. – Samarqand: SamDU, 2023
7. <https://journalss.org>